

1.2.5. Cengizliler Dönemi

Cengiz devrinde bölgenin kuzeyinde Uygur, güneyinde de Doglat sülâleleri oluştu. Cengiz'den sonra da bu sülâleler Çağatay Hanlığına bağlandı.

Temuçin Moğol kabilelerini birleştirdikten sonra, 1206 yılında açılan kurultayda Cengiz Han unvanını alır¹, Cengiz Han'ın bu kurultayda kabile beylerine söylediği “Gökte iki güneş ve bir kında iki kılıç olmadığı gibi, bir hanlıkta da iki han olmaz. Gelin benimle birleşin ve benim sağ elim olun” şeklindedir.²

Temuçin'i Cengiz Han yapan bu kurultay öncesinde, Temuçin ile Nayman kabilesinin beyi Tayang Han arasında 1204'te savaş çıkmıştı.³ Savaşta Nayman kabilesi yenilir ve dağılır. Ağır yara alan Tayang Han, kaçıp sığındığı yerde çok geçmeden ölür. Bu savaşta Cengiz Han'ın eline esir düşenlerin arasında, Tayang Han'ın yüksek dereceli beyi Uygur Türklerinden olan Tatakun da vardır. Tatakun, yanından çıkardığı altın damgayı Cengiz Han'a teslim ederek, kendisinin bu görevi yerine getirmek için, isteyerek kaçtığını ve esir düştüğünü anlatır.

Cengiz Han, bu altın damganın kendisinin adına kullanılması, aynı zamanda, Türk-Uygur dilinin, yazısının, kanun ve âdetlerinin oğulları ve beylerine öğretilmesi için Tatakun'u görevlendirir. Tatakun hizmetiyle kendini kanıtlar ve Cengiz'in halefi Ögedey'in büyük rütbeli devlet memuru olur. Tatakun'dan sonra da, Cengiz oğulları ve beylerine Uygur yazısını öğreten Uygurların adı kayıtlarda geçmektedir: Karayagaç Buyruk, Mihg Seris, Yolun Timur, Sucis, Şiyban.⁴

Cengiz Han hanlığını genişletmek amacıyla, 1210 yılında Alp Utuk ve Darbay adlı iki kişiyi elçi olarak Turfan Uygurlarının İdikut devletine gönderir. Turfan İdikut'u (Hanı) Barçuk Art Tegin, Cengiz Han'ın elçilerini kabul eder ve Cengiz Han'a biat ettiğini belirtmek için, gelen elçiler ile beraber Moğolistan'a elçi gönderir. Kendisi 1211 yılında Cengiz Han'ın Kerülen nehri boyundaki karargâhına giderek, Cengiz Han'ı ziyaret eder. Cengiz Han, Barçuk Art Tegin'e hediyeler verir ve kızı İl Altun Hanım'ı ona eş olarak vermeyi kabul eder.⁵ Böylece Barçuk Art Tegin 10.000 kişilik birlik ile katılır. Üstün savaş yeteneklerinden dolayı Cengiz Han'ın takdirini kazanır.⁶

¹ H.H. Howorth, *History of the Mongols From th to 19 th Century Part. I. The Mongol Proper and the Kalmuks*, Londra, 1876, s. 64.

² H.H. Howorth, *a.g.e.*, 1876, s. 62.

³ Liu Zhi Shiao, *a.g. e.*, Pekin 1988, s.499.

⁴ Liu Zhi Shiao, *a.g.e.*, 1988, s.501; B. Ögel, *Sino-Turcica*, Tai-Pei, 1964, s. 25.

⁵ Liu Zhi Shiao, *a.g.e.*, 1988,s.468.

⁶ Liu Zhi Shiao, *a.g.e.*, 1988, s.227.

Türkistan, Cengiz İmparatorluğuna katılınca, Cengiz ve halefi Ögedey, imparatorluğun idaresi için, Ürgençli Türk Mahmut Yalavaç ile onun oğlu Mesut'tan faydalanırlar. Mesut'u Moğol beyleri ile beraber Türkistan'ın idaresine bırakıp, Mahmut'u Ordubalık (Pekin) şehrine götürürler. Mesut Beyin iyi bir idareci, iyi bir eğitimci olduğu, Buhara'da ve Kâşgar'da Mesudiye Medresesi'ni kurduğu bilinmektedir.⁷

Cengiz Han ömrünün sonuna doğru, 1225 yılında imparatorluğunu dört oğluna paylaştırırken, Moğol geleneğine göre, Cengiz Han'ın esas mülkünün en küçük oğula kalması ve her oğlun arazisinin merkeze uzaklığının da yaşı ile uygunluk sağlaması lâzımdı. Cuci'nin büyük oğul olması itibarıyla en uzak bölgeyi alması gerekirdi.⁸ Böylece, büyük oğul Cuci'ye Deşti Kıpçak (Kıpçak Bozkırları), ikinci oğul Çağatay'a bütün Türkistan, üçüncü oğul Ögedey'e Altay, Tarbagatay dâhil Batı Moğolistan, dördüncü oğul Tuluy'a Cengiz'in asıl yurdu verilir.⁹

Baba mülkü yukarıda bahsettiğimiz geleneğe göre taksim edilse bile, büyük han seçiminin bu gelenek ile ilgisi yoktur. Cengiz Han hayatta iken, halef olarak üçüncü oğul Ögedey'i tayin etmiştir. Böylece 1227'de, Cengiz'in ölümünden sonra, Ögedey büyük han olarak babasının yerine geçer. 11 Aralık 1241'de, 56 yaşında Ögedey ve yine aynı yıl Çağatay ölürler. Bir müddet Cengiz'in evlâtları arasında taht kavgaları sürer. Ağustos 1246'da yapılan kurultayda Güyük babası Ögedey'in yerine büyük han seçilir. Çağatay hayatta iken, tahtına vâris ettiği büyük oğul Kara Hülegü'nün yerine, Güyük'ün desteğiyle Kara Hülegü'nün kardeşi Yesü Mönge oturur. Mesut Bey, bu yeni hükümdarlara güvenemediği için Cuci'nin vârisi Batu'ya sığınır. Fakat, Güyük'ün ölümü üzerine, Tuluy'un büyük oğul Mengü 1252'de açılan kurultayda büyük han seçilince, Mesut Bey tekrar Türkistan'daki eski görevine getirilir.¹⁰

Çağatay Hanlığının batı kısmındaki Maverâünnehir halkı çok önceden çiftçiliğe dayalı yerleşik hayata geçtiği için, o yörenin Moğolları diğer Moğollardan daha önce Türkleşir. Çağatay Hanlığının doğu kısmındaki, bir başka ifadeyle bugünkü Doğu Türkistan'daki Moğollar, Maverâünnehir Moğollarına nispeten göçebeliği biraz daha devam ettirir. Çağatay Hanlığının bu iki kısmındaki iktisadî ve etnik farklılaşma, hanlığın siyasî ve manevî varlığının tedricen parçalanmasına yol açar. Maverâünnehir insanları, kendilerini "Çağataylılar" diye

⁷ W.W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Ankara 1990, s.506-507.

⁸ W.W. Barthold, *a.g.e.*, s.417.

⁹ Liu Zhi Shiao, *a.g.e.*, s.276.

¹⁰ H.H. Howorth, *a.g.e.*, 1876, s. 158, 161, 163, 164, 188.

adlandırıp, doğudaki Moğolları “haydutlar” olarak görürler. Doğudaki Moğollar ise, batıdakileri *hulmuk* “melez”, kendilerini “gerçek Moğol” olarak kabul ederler.¹¹

Çağatay Hanlığı ikiye bölündüğünde, batıda Timur’un mensup olduğu Barlas kabilesi ve onun nüfuzu Maverainnehir’de ne ise, doğudaki Duğlat kabilesi ve onun nüfuzu Altışehir’de odur. Çağatay Han’ın ölümünden bir yüzyıl geçtikten sonra, Çağatay Han’ın soyu bu iki kabile beyinin eline geçer.

Moğolca *Manglay Süye* olarak adlandırılan “Altışehir”in adının Cengiz Han tarafından mı, yoksa Çağatay Han tarafından mı verildiği belli olmamakla beraber, Duğlat kabilesinin beyi Urtup’un idaresine verilmiştir. Bu kabileye mensup olan, *Tarih-i Reşidî*’nin yazarı Mirza Haydar Duğlat, atalarını geçmişe doğru şöyle sıralamaktadır: Muhammed Hüseyin – Muhammed Haydar - Emiri Said Ali - Emir Ahmed – Hudaydat - Bulaci. Bulaci, Müslümanlığı ilk defa kabul eden Duğlat beyi olup Urtup’un torunudur.¹²

Herat şehrinde 1508 tarihinde Özbek hanı Şaybak tarafından öldürülen Muhammed Hüseyin Taşkent’te altı yıl kadar valilik yapmıştır. Muhammed Hüseyin’in oğlu olan Mirza Haydar Duğlat 1499 yılının Ağustos ayında Taşkent’te doğmuştur. Mirza Haydar Duğlat ana tarafından, Timur’un beşinci kuşaktan torunu Hindistan fatihi Babur’un akrabasıdır. Çağatay Hanı Yunus Han’ın kızı olan Babur’un annesi Kutlug Nigâr Hanım, Mirza Haydar Duğlat’ın annesi olan Hub Nigâr Hanım’ın ablasıdır.¹³ Haydar Mirza Duğlat’ın amcası Seyit Muhammed Mirza, Seidiye Hanlığı’nın ikinci hanı Abdulreşit Han tarafından 1533’te öldürülünce, bu olaydan korkan Haydar Mirza Duğlat Timurlular tarafına kaçır ve 1541’de Keşmir’i fethederek, orada devlet kurar. Kendisini korkutan kişinin adına bağışladığı ünlü eseri *Tarih-i Reşidî*’yi burada yazar. O, 1551 Ekiminde yerlilerin bir isyanı sırasında, okla vurularak öldürülür.¹⁴ Böylece, Haydar Mirza Duğlat’ın ölümüyle Altışehir ve Keşmir’de 13. yüzyıl ortalarından 16. yüzyıl ortalarına kadar süren, Duğlat soyunun 300 yıllık saltanatı sona erer.

1.2.6. Seidiye Hanlığı (Yarkent Hanlığı)

Çağatay Han’ın onüçüncü kuşaktan, Timur’un beşinci kuşaktan torunu ve Babur’un dayısı olan Ahmet Alçahan’ın oğlu Seyit Han (1484-1533), uzun bir müddet Babur ile kader birliği yaptıktan sonra, 4.700 kişilik kuvvet ile Artuş üzerinden Kâşgar’a doğru ilerleyecektir. Seyit Han’dan 350 yıl sonra, 1865 yılının Ocak ayında Yakup Bey de aynı güzergâhtan Kâşgar’a

¹¹ *Şin Cangning Kiskiçe Tarihi*, Ürümçi, 1984, s.302-303.

¹² *Şin Cangning Kiskiçe Tarihi*, Ürümçi, 1984, s.304.

¹³ Dughlat, Mirza Muhammed Haydar, *A History of the Moghuls of Central Asia*, Londra,1972, s. 9.

¹⁴ Dughlat Mirza Muhammed Haydar, *a.g.e.*, s. 22.

gelecektir. Seyit Han'ın Kâşgar'ı hedef aldığı o zaman, Kâşgar'da zalimliği ile tanınmış Duğlat beylerinden Abubekir saltanat sürmektedir. O, 1478 yılında Seyit Han'ın dedesi Yunus Han'ı Yarkent civarında yenerek, Kâşgar'ı ele geçirmesinden, Seyit Han'ın Kâşgar'a geldiği 1514 yılına kadar 36 yıl buranın mutlak bir hükümdarı olacaktır. Sayramî'ye göre, “Abubekir kadar zalim padişahın tarihte yine bir benzeri yoktur”.¹⁵

Seyit Han halkın da yardımıyla Kâşgar, Yarkent, Hoten şehirlerini ele geçirir ve 1514'te Seidiye Hanlığı'nı kurar. Seyit Han devletini güçlendirmek amacıyla birtakım ıslahat girişimlerinde bulunur. Aksu gibi verimli topraklara göç teşebbüsünde bulunur. Hazineden halka mülk dağıtır. En önemlisi, halkın iktisadî gücünü yükseltmek için, halk 10 yıl vergiden muaf tutulur.¹⁶

Aksu'nun kuzey doğusu ile Bay'ın batısındaki Arbat (Aravan) denilen yerde, 1516 yılında, Seyit Han ağabeyi Mansur Han ile görüşür ve aralarında, Altışehir'deki bu hanlığı beraber yönetmekten ibaret bir anlaşma ortaya çıkar. Bu görüşmede tarihçi Haydar Mirza Duğlat da bulunur. Seyit Han, Tibet Budistlerine karşı çıktığı cihat seferinde, 2 Ağustos 1533 günü 48 yaşında ölür.¹⁷

Hanlık ilk önce Kâşgar'ı, sonradan Yarkent'i başkent edinir. Başkentinin adıyla “Yarkent Hanlığı” veya kurucusunun adıyla “Seidiye Hanlığı” olarak bilinen bu hanlığın kurucusu Çağatay soyundan olsa da, tamamen Türk-İslâm geleneğine göre yaşatıldığı için, bu hanlığa Çağatay Hanlığı denilmemektedir. Eğer bu hanlığı kendine özgü bir özelliğiyle izah etmek gerekirse, en çarpıcı kendine özgü bir yönü, hanlığın kuruluşundan başlayarak hocaların koyu etkisi altında kalmasıdır. Hanlığın genel manevî havasına tasavvuf hâkim olduğu için, hanların ve devlet adamlarının askerî ve siyasî fikirleri sınırlı kalır. Dünyada ve komşularında cereyan eden değişiklikleri takip edemezler. Bu yüzden Seidiye Hanlığı siyasî ve askerî bakımdan komşuları ile rekabet edebilecek seviyeye ulaşamamıştır. Abdullah Han döneminde (1638/39-1668) kuzey komşuları olan Kalmukların büyük bir askerî güce sahip olduğu bilinmektedir. Buna karşı önlem alınırsa da iş işten geçmiş, her şey Abdullah Han'ın aleyhine, genel olarak Saidiye Hanlığı'nın aleyhine işlemiştir.¹⁸

Yarkent'te toplanan hocalar arasındaki iktidar mücadelesi, Abdullah Han ile oğlu Yolbars Han'ın arasının açılmasına sebep olur. Abdullah Han, 1662'de Yolbars Han'ı Kâşgar'a vali

¹⁵ Musa Sayrami, *Tarih-i Hamidi*, Pekin, 1986, s. 123.

¹⁶ Musa Sayrami, *a.g.e.*, 1986, s.123-124.

¹⁷ Dughlat, Mirza Muhammed Haydar, *a.g.e.*, 1972, s.143.

¹⁸ Mehmet Emin Buğra, *a.g.e.* 1987, s.380.

tain ederek başkentten uzaklaştırır. Bu tedbir Yolbars Han'ın arkasındaki "Aktaglık" hocaları daha çok gücendirir. "Karataglık" Hocalar ise Abdullah Han'ı destekleyerek, iç savaşı körükleyecektir. Bundan sonra Kâşgar Aktaglık Hocaların merkezi, Yarkent ise Karataglık Hocalar'ın merkezine dönüşecektir.¹⁹

Hindistan'daki Timur oğullarının devleti ile iyi ilişki kurmaya çalışan Abdullah Han, 1664'te Mir Hacı Pulad'ı elçi olarak Hindistan'a gönderir. O zaman Hindistan padişahı, Babur'un beşinci kuşaktan torunu olan Alemgir (1618-1658-1707), 1665 yılında, Hoca İshak'ı elçi olarak Kâşgar'a gönderir. Fakat, o arada Kâşgar'da kargaşa olduğunu duyunca, Hoca İshak yoldan Hindistan'a geri döner. Sözü geçen kargaşa, Abdullah Han'ın oğlu Yolbars Han tarafından yenilip, tahtını bırakarak Hindistan'a sığınması sırasında çıkar. Abdullah Han'ın geleceğini duyunca Alemgir, onun olağanüstü bir şekilde karşılanmasını buyurur.

Aktaglık ve Karataglık Hocalar'ın çekişmeleri sırasında yalnız saltanatını değil, hayatını bile sürdüremeyeceğini anlayan Abdullah Han, 1667 yılında Seidiye Hanlığından ayrılarak, Hindistan'daki Timur oğullarına sığınır. Aktaglık Hocalar ve Aktaglık taraftarı beyler, 1668 yılında Abdullah Han'ın oğlu Yolbars'ı han ilân ederler. Karataglık Şadi Hoca'nın oğlu Abdullah Hoca, kendi taraftarı olan bey ve müridlerini yanına alarak, Aksu'ya çekilir ve orada iken, Abdullah Han'ın kardeşi İsmail'i kendileri için han tayin ederler. Aksu şehrinin Hakim Beyi ile Hoten şehrinin Hakim Beyi, İsmail Han'ı destekler. Karataglıklar işi daha sağlam bir kuvvete bağlamak için, Oyratların iktidar muhalifi Altan Teyci'ye adam gönderip yardım ister. Altan Teyci bu teklifi kabul eder ve asker gönderir. Oyratların iktidarında bulunan Singge ise, Yolbars Han'ı desteklemektedir. Böylece Oyratların da iki taraf olarak askerî kuvvete başvurmaları ile, Aktaglık ve Karataglık Hocalar'ın mücadelesi savaş hâline dönecek, çekişme sahası başkent Yarkent olacaktır. Bu savaşı Yolbars Han kazanır ve Yarkent tahtına oturur. Fakat, bu defa Yolbars Han'ın tahtı yanında başka birisi vardır; bu kişi, Singge'nin yüksek dereceli komutanı Erk Beg'dir. Erk Beg bir müddet sonra, Yolbars Han'a karşı olan kişileri kışkırtarak, Yarkent'te isyan çıkartır. İsyancılar Yolbars Hanı öldürür. Yolbars Han'ın küçük yaştaki oğlu Abdullatif, han ilân edilir. Abdullatif tahta çıkar çıkmaz annesinin aklı ile isyan eden beyleri kılıçtan geçirir, babasının öcünü almaya kalkar. Erk Beg Kâşgar'a kaçarken, yol üstü Aksu'daki İsmail Han'a haber gönderip, ona Yarkent'i ele geçirmenin tam fırsatı olduğunu anlatır. İsmail Han bu haberi duyunca askerî faaliyete başlar ve 2 Nisan 1670 tarihinde Yarkent

¹⁹ Liu Zhi Shiao, *a.g.e.*, Pekin 1988, s.811-815.

İsmail Han'ın eline geçer. Yolbars Han'ın oğlu Abdullatif Kâşgar'a kaçar. İsmail Han Kâşgar'a kuvvet gönderip, Yolbars Han'ın çoluk çocuğunu öldürtür. Aktaglık Hocalar takip edilir.²⁰

İsmail Han, ağabeyi Abdullah Han'ın izini takip ederek, Karataglık Hocaları desteklemeye devam eder. Aktaglık Hocalar'ın lideri Appak Hoca, İsmail Han tarafından kovulur. Appak Hoca Keşmir yolu ile Tibet'e geçer ve Budistler'in lideri V. Dalay Lama ile görüşür. Ondan İsmail Han'a karşı yardım etmesini ister. Bu istek, Dalay Lama ve Kalmuklar tarafından hoş karşılanır. Kalmuk komutanları ve Appak Hoca'nın başında bulunduğu 12 bin kişilik Cungar ordusu Yarkent şehrini ele geçirir. Esir alınan İsmail Han ailesiyle beraber İli'ye götürülür. 1678'de cereyan eden bu olay ile, Seidiye Hanlığı topraklarında, 1755'teki Birinci Çin İstilâsına kadar sürecek olan 77 yıllık "Hocalar Devri" başlar. Bu devir içinde Hocalar, her yıl Kalmuklara 100 bin madenî para vergi verirler. Bir madenî para 35 gram gümüşe eşit olup, toplam yıllık vergi miktarı, 3.5 ton gümüşe eşittir. Bu vergi Altışehir'deki her aile gelirinin %55'i ile karşılanır.²¹

Seidiye Hanlığı'nın, siyasî ve askerî cihetten güçsüz olmasına rağmen, iktisat, edebiyat ve sanatta birçok gelişmelere sahne olduğu bilinmektedir: Doğu Türkistan tüccarları Çin'e altın, yeşim taşı, yün, deri götürüp, oradan ipek giysi ve porselen alırlar. Hindistan'a keçe, pamuklu kumaş, altın ve Çin mallarını götürüp, oradan baharat getirirler.²²

Edebiyat ve sanattaki gelişmelere ise, Mirza Haydar Duğlat'ın *Tārīh-i Reşidî*'si, Şah Mahmut Çuras'ın *Tārīh-i Reşidî Zeyli* gibi tarihî eserler, o dönemin ürünleridir. Seyit Han ile Seyit Han'ın oğlu Abdulreşit Han'ın ikisi de şairdir. Seidiye Hanlığı'nın en ünlü musikî-şinasi Kıdırhan Yarkendî olup, onu Abdulreşit Han yanından hiç ayırmamış. Onun zamanında Seidiye Hanlığı Türk musikî-şinastlığının merkezi olur. Irak, İran, Tebriz, Harezmi, Semerkant, Endican, İstanbul, Keşmir, Belh ve Şiraz gibi yerlerden gelen müzik heveslileri Yarkent'te toplanırlar.²³ Abdulreşit Han'ın eşi Amannisahan hem şair, hem musikî-şinastır. Fakat, Amannisahan'ın eserleri, Amannisahan'dan yüzyıl sonra, Appak Hoca'nın tahta çıktığı sırada yasaklanır ve ateşe verilir.²⁴

²⁰ *Uygurlarning Kiskiçe Tarihi*, s.319-321.

²¹ *Uygurlarning Kiskiçe Tarihi*, s.343.

²² Mehmet Emin Buğra, a.g.e., 1987, s. 381-382.

²³ Mucizi, Molla İsmetulla Binni Molla Nimetulla, *Tevarih-i Musikiyyun*, Pekin, 1982, s.33-34.

²⁴ Mucizi, Molla İsmetulla Binni Molla Nimetulla, a.g.e. Pekin, 1982, s.12.

Sonuç olarak, Seidiye Hanlığı'nın genel durumu için şunları söyleyebiliriz: Bir millî devletin varlığını sürdürebilmesi için, iktisat ve sanattaki gelişmeler yetmeyecektir. Bu gelişmeler ile bütünleşen, komşuları ile rekabet edebilecek siyasî ve askerî güç de gerekecektir.

Seidiye Hanlığı'ndaki genel durumun tersine, Cungar Hanlığı'nda (Oyratlarda) göçebe bir milletin hayat tarzına uygun olarak, devletin bütün varlığını askerî güce dayanarak sürdürdüğü bilinir. Fakat, böyle bir devletin de uzun ömürlü olmayacağını Cungar Hanlığı'nın başına gelenler gösterecektir.

Yunus Han'ın torunları olan Babur, Seyit Han ve Haydar Mirza Duğlat'ın bu üç torununun olağanüstü girişimler ile, tarihin çetin denemelerinden geçerek, üç yörede, Hindistan, Altışehir ve Keşmir'de aynı çağda, 16. yüzyılın ilk yarısında üç devlet kurmaları bir rastlantı değildir. Cengiz'in ve Timur'un neslinden gelen bu üç şahsiyet, Türkistan tarihinin öyle bir dönüm noktasında doğup büyüyeceklerdi ki, Türkistan'da Çağatay'ın bıraktığı 250 yıllık devlet ile Timur'un bıraktığı 150 yıllık devlet, artık yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır. Böylece Çağatay ve Timur oğulları da yok olup tarihten silinebilecektir. Bu bütün bir devletin, bütün bir neslin başına çöken kara günler, ölüm-kalım savaşının doğurduğu o acımasız kanlı olaylar, Türkistan bozkır doğasının o sert iklimi, bu üç şahsiyeti, insanlarda olabilecek bütün yetenekler ile beraber doğurup, yoğurup büyütecektir. Onlar büyük bir asker, büyük bir devlet adamı olarak tarih yarattıkları gibi, büyük bir ülkücü, büyük bir yazar olarak Babur'un *Vekāyī*'si, Haydar Mirza Duğlat'ın *Tārīh-i Reşīdī*'si gibi ölümsüz eserler ile tarih de yazacaklardır. İşte onların sayesinde Çağatay devleti Doğu Türkistan'da yine 150 yıl, Timur devleti Hindistan'da yine 350 yıl yaşayacaktır.